

KONCEPCIJA RETORIKE N. V. GUČETIĆA U KONTEKSTU TRADICIJE

WILFRIED POTTHOFF

(*Slavistisches Seminar der Universität,
Bonn*)

UDK 18 Gučetić, N. V.
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 15. XI. 1994.

U cjelokupnu sliku priznanja doprinosa starije hrvatske literature i kulture europskoj kulturnoj baštini pripada i adekvatno svrstavanje kodifikacije temelja književnosti, što se događalo u posljednjim desetljećima proučavanjem teorijskog polaganja temelja u leksikografiji, gramatici, u teoriji književnih vrsta itd. Sve to daje cjelovitu sliku djelovanja, koje je od početka europskog humanizma davalo svoj važan doprinos. Proučavanje literarne retorike predstavlja još jednu zadaću u području kodificiranja literarnih izražajnih oblika. O počecima hrvatske literarne retorike želimo dati sljedeći prikaz.

Odnose prema postojećoj tradiciji objašnjavaju komentari prvoj knjizi Aristotelove retorike (*In primum librum Artis Rhetoricae Aristotelis commentaria*), koji potječu iz pera glave dubrovačke filozofske škole Nikole Gučetića. Tekst je vjerojatno nastao oko 1600, a meni je bio na raspolaganju autograf Bibliothecae Urbine. Nikola Gučetić, iz stare dubrovačke patricijske obitelji Gučetić-Gozze, spada u osobito zanimljive pojave svog vremena. U posljednja tri desetljeća porastao je i znanstveni interes za njegove radove iz srodnih disciplina: filozofije, pedagogije, ekonomije i politike.¹ Dok su manji takvi radovi za njegova života našli put do tiska, Gučetićeve retorika dan-danas postoji samo u rukopisnoj predaji, kao i ostala hrvatska djela iz retorike.

Komentar Aristotelove retorike formalno sugerira povezanost uz već postojeću stariju ciceronijansku tradiciju renesansne retorike, spajajući retoriku i logiku u sustavu dijalektičke retorike i razvijajući predodžbu znalačkoga govora

¹ O retorici usp. Lj. Schiffler-Premec, *Nikola Gučetić*. Zagreb, 1977 (str. 66 sl.); isto tako W. Potthoff, *Zur Geschichte der älteren Rhetorik in Dalmatien: »Eloquentia« des Ivan Lukarević*, u *Festschrift für Herbert Bräuer zum 65. Geburtstag am 14. April 1986*, ed. R. Olesch i H. Rothe, Köln-Wien, 1986, str. 355-369.

kao *artificium*, a ne *natura*. Javlja se ona struja u retoričkoj tradiciji već u periodu humanizma, a doći će do punog izražaja s renesansom: odnos razuma i govora – *ratio* i *oratio* – postaje temeljem podizanja retorike na rang priznate znanosti. Gučetić postavlja istovjetnost retorike i dijalektike budući da dijalektičar zaključuje, kao i govornik, obilnim i kićenim načinom. Gučetić tvrdi: »Corpus animo, menti verba, voluntati intellectus coniunguntur; eodem modo dialectica rhetorices copulatur« (1). Retorika i dijalektika imaju istu građu, a oblik je taj po kojem se one razlikuju međusobno. Gučetić navodi stavove o sadržaju retorike (Boetijeve, Aristotelove, Ciceronove) kao i o povezanosti retorike i logike: »Ideo rhetorica necessario logicae coniungenda est« (3), kako govor govornika ne bi bio tek prosipanje već utemeljen i razlozima potkrijepljen: »ne oratio oratoris sit tantum diffusa, larga et copiosa, sed etiam solida, plena rationibus atque referta«. ²

Gučetić naglašava važnost dokazivanja za ljudski duh te korist poznavanja logike i silogizma za savršena govornika. Dijalektika pak sa svoje strane nije ništa drugo nego sažeto govorništvo, kako tvrdi i Ciceron. Gučetić uspoređuje govor, mišljenje i zaključivanje te naglašava njihovu unutarnju ovisnost. Ljudi su po prirodi dijalektičari, smatra Gučetić i kaže: »Homines sua natura, quod clare videri est in natione nostra inter nobiles, pace moderatorum et prudentium dixerim qui quidem, quo sunt magis ignari et nullius consilii, eo maiori contentione et loquacitate verba effutiunt et garrunt assumuntque sibi se sine rhetorica et dialectica esse Hortensios et Porphyrios« (7). Nadalje Gučetić raspravlja o pogrešnim pristupima retorici što ih pobija Aristotel. Tako, prema Aristotelu, kad govornik uvjerava, uvjerava primjerima, indukcijom ili entimemom, pomoću silogizama, o čemu stari govornici vrlo malo ili uopće ništa ne govore jer se pomoću dokaza predloženih slušateljstvu zaključuje o njihovoj istinitosti ili lažnosti. Otud Gučetić izvodi da je retorika osobita vještina uvjeravanja slušateljstva te povezuje topiku i retoriku. Gučetić neprestano uspoređuje Aristotela s Ciceronom, navodeći istovjetnost mišljenja obojice o prirodnosti, dokazivanjima pomoću primjera. U pitanju o entimemama Gučetić uz Aristotelove navodi i stavove Aleksandra iz Afrodizije (da entimema nije zaključivanje) i Amonijev komentar Porfirija (da entimema ima svoj izvor u silogizmu), zaključujući sam da je svaka entimema silogizam, ali da svaki silogizam nije entimema. Za svoj stav izveden iz političko-sudske prakse, o primjeni retorike na pitanja politike, Gučetić se poziva na Boetija i Aleksandra iz Afrodizije, pa i na Aristotela. ³

U Gučetića se međutim mogu naći nova stajališta, koja prerastaju tradiciju renesansne retorike. Cicero pojmu starih *docere* dodaje *movere*. Njegove se misli

² Usp. Schiffler-Premec, str. 67.

³ *Op. cit.*, str. 68.

odražavaju kod Gučetića na nov, vlastiti način u učenju o izazivanju strasti (*passiones*, cap. 37), u učenju o afektima. Time Gučetić prepoznatljivo otvara novo poglavlje barokne retorike. I dijalektička je retorika iskorištena za nov početak, time da je dovedena na pojam akumena (*acumen*). Entimemi i silogizmi postaju korisnim baroknoj težnji ka opširnosti i razlaganju (*amplificare, disserere*). Konačno, može se naći i raspravljanje o fenomenima izvan granica razbora, *praeter rationem*, u obradi motiva fortune. Predodžbu o eleganciji i suptilnosti stila Gučetić zasniva u prvom redu na izmjeničnom odnosu jednakog i nejednakog, općeg i posebnog, na načelu nizanja, ukoliko ono počiva na postupcima *disserere* i *amplificare*. To polazište u retoričkoj logici odgovara topici »loci a similibus et contrariis et repugnantibus«, koja je u dijalektičkoj retorici sadržana u učenju o silogizmima. Lako je uvidjeti da Gučetić ovdje anticipira prevladavajuće barokno načelo komplicirane izmjenične igre korespondencija i proturječnosti.

Čini se da Gučetić u svojoj retorici uistinu uspostavlja mnogo jasniji odnos prema baroknoj poetici odnosno da je anticipira. U općem uvodu (3) kao i u uvodu poglavlju o silogizmu i entimemi, Gučetić ukazuje na pojam *acumen*, izoštrano izražavanje misli, središnji pojam barokne poetike, i na *ingenium*. Prošlo je vrijeme nereflektiranog govora, koji se temelji isključivo na nadarenosti 'po prirodi'. Bilo je to vrijeme kada su se mogli čuti govori nezgrapnih i glupih ljudi – »homines rusticos et idiotas« – na javnom mjestu. Sada se stupa u novo razdoblje u kojem se prirodi pridružuje *artificium*, reflektirana umjetnost. Novo shvaćanje umjetnosti zasniva se na ispitivanju činjeničnih stanja pomoću provjere postoje li proturječnosti putem verifikacije i falsifikacije. Gučetićeve se argumentacije ovdje mjestimično čini razmjerno moderna. Iz toga proizlazi – sada slijedi zapravo zanimljiv rezultat Gučetićevih razmišljanja – ne više puka elegancija govora, njegov bogati tok, već *acumen*, izoštrano izražavanje misli.

Podsjećamo na činjenicu da Gučetićev tekst datira otprilike iz godine 1600. Radi se dakle o jednom od najranijih dokaza za pojam akumena u teorijskoj literaturi s područja retorike.

Iz toga proizlazi novo obrazloženje svjesno oblikovanog govora kao umjetnosti. Isto tako novo značenje *ingeniuma*, u kojemu smijemo razaznati dosjetljivost razuma, stvaralački dar i upravo ono 'ingeniozno' koje se oslanja na dosjetku i njezin efekt iznenađenja i privlačnosti. Time nismo više daleko ni od 'predobivajućeg' govora isusovačke retorike, kojem je svrha da istovremeno obrađuje i uvjeri i konačno trijumfira.

Upozorimo na to da se u europskoj znanosti o *acumenu* razvija uputa za kreativno-inovatorsku, tj. 'ingenioznu' uporabu jezika. Ona se bavi fenomenom semantičke slojevitosti jezika u poetskoj upotrebi. U nauku o *acumenu* pronalaženje i otkrivanje jezičnih dvoznačnosti primjenjuje se kao središnji jezični

postupak s izričitim ciljem da se kod slušaoca ili čitaoca pobudi 'divljenje' i 'užitak'. U svojoj knjizi *Theoretiker des literarischen Manierismus* K. D. Lange polazi od »svijesti o dvije vrste govorenja u antičkoj retorici«, tj. 'običnog' i 'neobičnog' govorenja. Prati nastanak koncepcije 'neobičnog' govorenja od Aristotela preko Cicerona, Kvintilijana, Tacita do Pseudo-Longina i interpretira citate iz Aristotelove *Poetike* (pogl. 22; 1458 a, 18–23) i *Retorike* (III, 2; 1404 b, 1–12) kao prvu artikulaciju o *acumenu*.⁴

Jasno je, međutim, da je učenje o *acumenu* postalo središnjim sastavnim dijelom barokne retorike.

Acumen, kao opis poetskog postupka i kao njegov rezultat, jednostavno je terminima retorike izražena definicija onoga što je formalizam, pozivajući se na aristotelski 'ksenikon', nazvao 'otuđivanjem', a romantizam 'činiti stranim'.⁵ Kao kod otuđivanja i u *acumenu* sastaju se estetski i kognitivan element (u ludičkoj komponenti s jedne strane i u intelektualnoj s druge, koja se sastoji u nalaženju 'neobičnih' argumenata i predodžbi). Tijekom 17. stoljeća iz nauka o *acumenu* razvija se ili retorika unutar retorike, dakle specijalna disciplina, ili nova škola retorike koja razbija preuzetu konvenciju. Posezanje za primjerima iz antičke literarne tradicije, pozivanje na *auctores* i njihovo izjednačavanje s još nekanoniziranim suvremenim autorima dokumentiraju taj zahtjev. Ranija poetička i oratorska literatura sada se na nov način promatra pod vidom *acumena*, koji zadobiva ulogu sasvim općeg ili barem uopćivog obilježja. U obliku traktata, roda s određenim svojstvima kompozicije, argumentacije i prikaza, nauka o *acumenu* smjenjuje tip retoričkog priručnika. Poznavajući traktatsku literaturu 17. stoljeća i izdvojeno tretiranje *acumena* u traktatu, može se štošta zaključiti o općem interesu, prije svega, međutim, o aktualnosti tog fenomena. Traktat o *acumenu* povrh toga je prisutan u tradiciji estetičke rasprave, koja seže do u 18. stoljeće, te je tematski osobito blizak traktatima o duhovitosti, ukusu i maštovitosti. Nepotrebno je naglašavati sličnost s izrazito baroknim retoričkim raspravama poput Gottschedove o »kićenim načinima govora« ili s Lomonosovljevim »ostrye mysli« i »vitievaty reči«. Tipu traktata pripadaju sljedeći radovi o *acumenu*: Maciej Sarbiewski, *De acuto et arguto*, 1627.; Baltasar Gracián, *Agudeza*, 1642.; Matteo Peregrini, *Delle Acutezze*, 1639.; Emanuele Tesauro, *Il Cannochiale Aristotelico*, 1655.

Oдавде neće biti teško uočiti povezanost s prvim značajnim teoretičarom literarnog baroka u Italiji, Matteom Peregrinijem (Pellegrinijem), koji je u svojoj

⁴ Usp. K. D. Lange, *Theoretiker des literarischen Manierismus. Tesauros und Pellegrinis Lehre von der »acutezza« oder von der »Macht der Sprache«*. München, 1968.

⁵ Usp. R. Lachmann, *Rhetorik und Acumen-Lehre als Beschreibung poetischer Verfahren. Zu Sarbiewskis Traktat »De Acuto et Arguto« von 1627, u Slavistische Studien zum VII. Internationalen Slavistenkongress in Warschau 1973, München, 1973, str. 331–355.*

sistematskoj raspravi *Delle acutezze, che altrimenti spiriti, vivezze e concetti volgarmente si appellano*, Genova, 1639., pokušao osvijetliti i odrediti ključne pojmove nove jezične umjetnosti. Peregrini polazi od određivanja »acutezze«, misaonog izoštravanja te lučeći je načelno od logike i definirajući je izrekom »L'acutezza non consiste in un ragionamento, ma in un detto«, označava njegovo jezično-umjetničko obilježje kao »artificio« u obliku poante ili »conchetta«. »L'acutezza non si reggo dalla qualità della materia o dell'oggetto significato, ma da quella dell'artificio e forma di favellare«. Na sličan način već je Ciceron upotrebljavao pojam »acutus«, koji predstavlja osnovni etimon »scutezze«, za »izoštrenu dikciju ili takav misaoni put«. Što se izraz više udaljava od svakodnevnoga, poznatoga i što više iznenađuje snagom svoje novine i osebnosti, to će biti umjetnički uspjeliji. Pod tim vidom Peregrini preporučuje sedam »izvora« »acutezze«: »L'incredibile o inopinato, ingannevole, concreto, imitazione, entimematico, sottinteso e derisivo«. Sposobnost kojom pjesnik vlada jezičnom umjetnošću, a time i »acutezzom«, jest »ingegno«, kojemu je Peregrini posvetio posebnu raspravu, *I fonti dell'ingegno ridotti ad arte* (Bologna, 1650). U svojoj definiciji »ingegna« Peregrini se mogao i opet nadovezati na značenje etimona. Latinski »ingenium« s jedne je strane »prirodna nadarenost«, koju ni »imitatio« ni »ars« ne mogu nadomjestiti, a s druge »oštroumnost, domišljatost, duhovitost«, značenje koje su primjenjivali kritičari »corruptae eloquentiae« u carskom Rimu. Peregrini taj pojam naravno shvaća pozitivno, i to kao pjesnički stvaralački dar kao takav, koji izričito razlikuje od razuma (intelletto) kao sposobnost »che, in un certo modo pratica, mira e cerca di trovare il bello e l'efficace... e che resta del tutto in balia della retorica«. Dok se »intelletto« odnosi na istinito, »ingegno« je dodijeljen lijepome.

Peregrini ukazuje pjesniku na dvanaest izvora imanentnih »ingegna« koji mu trebaju olakšati pronalaženje stvari, slika, ideja, odnosa i poanta potrebnih za njegovo stvaralaštvo. Posljednji i najizdašniji izvor jesu »corrispondenti, ... questo abisso delle notizie ignote delle meraviglie di Dio«, tj. one skrivene korespondencije i analogije u svijetu duha i prirode koje pjesnik razotkriva svojim čitaocima, te na taj način u njima budi divljenje i užitak. Iako Peregrini naslućuje kakvu ulogu zauzima »simile«, načelo na kojemu se temelje sve korespondencije u slici svijeta baroknog pjesnika, nije dalje razmišljao o literarnoestetičkim problemima koji iz toga proizlaze. To je učinio Tesauro u koncepciji »magičnog« obilježja metafore, koja je kadra u, doduše, subjektivnom viđenju, dokučiti svijet u njegovoj pravoj biti.

* * *

Nećemo reći da je Dubrovčanin Nikola Gučetić već počeo traktatsku književnost o akumenu, kako ju je razvilo kasnije doba. Ali mora se priznati da

je upozorenjem na pojam *acumena* i ulaskom predodžbe o *ingeniumu* u teoriju retorike počeo pripremati put u novo doba. Potvrđuje se da se hrvatska teorija literature, kojoj je predmet literarna retorika, u 17. stoljeću u potpunosti nalazi na razini europske tradicije i predstavlja njezin neodvojiv dio, koji je sada potrebno dozvati u svijest.

KONCEPCIJA RETORIKE N. V. GUČETIĆA U KONTEKSTU TRADICIJE

Sažetak

Nikoli Gučetiću tek treba odrediti mjesto u povijesti hrvatske retorike. Spis *In primum librum Artis Rhetoricorum Aristotelis Commentaria* autora predstavlja kao prijelaznu pojavu između renesanse i baroka. S jedne strane, u tekstu se formalno pokazuje ciceronovska tradicija dijalektičke retorike, oblikovana sveza između *ratio* i *oratio*. S druge strane, proširenje ciceronovskoga pojma *movere* i razumijevanje govora kao *artificium* daju naznake novih središnjih nastojanja barokne retorike (*acumen*, *passiones*, antitetička *amplificatio*). Tako Gučetić anticipira obilježja novoga razvoja u 17. stoljeću.

N. V. GUČETIĆ'S RHETORIKKONZEPTION IM KONTEXT DER TRADITION

Zusammenfassung

In der Geschichte der kroatischen Rhetorik ist Nikola Gučetić noch ein Platz zuzuweisen. Die *In primum librum Artis Rhetoricorum Aristotelis Commentaria* erweisen den Autor als Übergangerscheinung zwischen Renaissance und Barock. Der Text begründet auf der einen Seite formal die ciceronianische Tradition der dialektischen Rhetorik, die ausgeprägte Verbindung von *ratio* und *oratio*. Die Erweiterung des ciceronianischen Begriffs des *movere* und das Verständnis der Rede als *artificium* begründen auf der anderen Seite Hinweise auf neue zentrale Anliegen der Barockrhetorik: des *acumen*, der *passiones*, des *ingenium*, der antithetischen *amplificatio*. So antizipiert Gučetić Merkmale einer neuen Entwicklung im 17. Jahrhundert.